

existed in the late Palaeolithic time with sizes of dwelling permits supposing that the dwelling was occupied by a group exceeding the number of the members of the individual family. Probably they were *rodya*.

Property of the ancient community embraced probably not the territory they occupied but those components of the environment which were involved into the economic cycle.

Study of archaeological cultures as reflection of the ancient social organism evidences for contradictoriness of the process of their formation. On the one hand, due to the variability of articles in the process of their production culture developed inside each of the community; on the other — exchange of able-bodied population as a result of marriage intercommunity contacts leads to levelling of the variability.

Одержано 28.09.88.

Громадсько-політичні функції епіністичного храму Аполлона в Ольвії

А. С. Русяєва

На основі різних джерел і зіставлень з аналогічними пам'ятками давньої Греції в статті розкривається значення храму головного покровителя Ольвії Аполлона Дельфінія, що традиційно називався Дельфініоном. У ньому зберігались державні декрети і влаштовувались громадські прийоми, куди запрошувались почесні громадяни, послы та купці. Особливо в період економічної кризи (II ст. до н. е.) святилище Аполлона було не лише релігійним, але й культурно-політичним центром, де захищались права почесних громадян.

У громадському та політичному житті Ольвійського полісу, від виникнення до розгрому гетами, важливе значення належало культу Аполлона Дельфінія. Але серед значної кількості епіграфічних пам'яток догетського періоду відомо лише два фрагменти написів II ст., де прямо говориться про святилище (храм) Аполлона — $\Theta\text{O IEPON TOY AΠOΛΛΩ\text{N}O\text{C}$ (НО, 35, 36). Це єдине писемне свідчення про існування в місті святилища названого бога.

Через погану збереженість фрагментів деякі моменти у згаданих вище написах до цього часу не викликали належної уваги. Дослідниками лише відзначалося, що в них уперше засвідчено існування храму Аполлона в Ольвії¹.

Разом з тим поглиблене вивчення їх змісту має важливе значення для розуміння ролі культу Аполлона в період кризи і місця його святилища в державному житті міста.

При дослідженні документів у першу чергу слід ще раз зупинитись на їх змісті. Написи знайдені в різних місцях Ольвії: один (НО, 35) — на центральному теменосі між храмами Зевса і Аполлона Дельфінія в 1951 р., другий (НО, 36) — випадково на розкопі НГФ у 1947 р. Їх часткова реконструкція і тлумачення, здійснені О. І. Леві і підтримані іншими дослідниками, не викликають заперечень².

Обидва написи є заключними частинами почесних декретів — практично либіє постанова (псефізма) про нагороду. У першому, який кра-

¹ *Леві Е. И.* Две ольвийские надписи с упоминанием храма Аполлона // КСИА АН СССР.—1963.—Вып. 95.—С. 7—9; НО, 35, 36; *REG*, 1956.—LXIX, № 350; *Graf F.* Apollon Delfinios // *Museum Helveticum*.—1979.—Année 36.—S. 8; *Леві Е. И.* Ольвия. Город эпохи эллинизма.—Л., 1985.—С. 88.

² *REG*, 1956.—LXIX, № 350; *Graf F.* *Op. cit.*—S. 8; *Яйленко В. П.* Материалы к «Корпусу лапидарных надписей Ольвии» // Эпиграфические памятники древней Малой Азии и античного Северного Причерноморья как исторический и лингвистический источник.—М., 1985.—С. 225.

ще з ерігся, мова иде про подяку народу «чудовим і доблесним мужам», про написання псефізми на їх честь «на плиті з білого мармуру» і встановлення її в святилищі Аполлона, після чого «за витрати на його написання заплатити архонтам» і «покликати на частування в святилище Аполлона на завтра» (НО, 35). У другому написі повторюється майже повністю кінцівка першого, крім одного важливого моменту — про оплату витрат ойкономами, а не архонтами (НО, 36).

О. І. Леві через цю схожість вважала, що другий напис є копією першого³. Її думки розвинув В. П. Яйленко, розширивши дослідження обох написів шляхом поєднання з іншими фрагментами (НО, 35+НО, 37+НО, 38+НО, 124+НО, 128=НО, 36+ІРЕ, 1², 253). Це дало можливість здогадно вияснити ім'я проксена Аполлократа і його походження з античного міста Аміс⁴. Але оскільки взяті ним фрагменти були поєднані лише умовно, то на його уточнення не можна посылатися як на доведений і достовірний факт. Саме так необхідно відноситися і до положення про те, що обидва написи є копіями, одну з яких мали вивезти на батьківщину проксена, але з невідомих причин вона лишилася в Ольвії. На нашу думку, це дві різні постанови. На це вказують не лише оплата роботи різними магістратурами і розходження в тексті, але й виявлення подібних документів у сусідній Істрії (ISM, 1, 6, 28, 64).

За збереженим змістом написів можна виділити два основних моменти: певний зв'язок почесних декретів зі святилищем Аполлона і влаштування у ньому частувань.

Зафіксований документально початок установа в Ольвії почесних декретів на честь ксенів сягає ще першої чверті V ст. до н. е.⁵ (НО, 1). Перша ісополітія була встановлена навіть раніше, якщо враховувати, що відомий договір між Мілетом і Ольвією 333/31 р. до н. е. був повторним, на що вказують окремі свідчення з нього⁶. До значно пізнього часу відноситься вшанування ольвійських громадян або іноземців — почесних громадян з розгорнутою мотивацією постанови. Згідно відомим декретам на честь Каллініка, сина Євксена і ольвіополітів з Левки⁷ (ІРЕ, 1², 25, 325), початок такої традиції слід відносити до останньої третини IV ст. до н. е. І саме в цей час в Ольвії з'являються і згодом набувають поширення поховання в склепах під курганами, що цілком вірогідно могли належати почесним громадянам Ольвії. Декрет на честь ольвіополітів з Левки був висічений на мармуровій плиті, як і більшість подібних декретів, які висікались аж до пізньоримського часу. Дуже рідко такі постанови висікались на постаментах статуй, наприклад, декрет на честь Каллініка, сина Євксена. До того ж, судячи за присвятою, пам'ятник Каллініку повинен був стояти біля храму Зевса, як і декрети в перші століття нової ери.

Заключні рядки декретів на честь заслужених громадян були різні за змістом. Так, відомі тексти про нагороди золотими вінками, статуями, грошима, постанови про оголошення заслуг на народних зборах чи на святах Діонісія в театрі, присвячення статуй богам та ін. Серед них Антестерій — заслужений громадський діяч і евергет Ольвії, який був вшанований щорічним увінчанням золотим вінком, установа плити з декретом на його честь в гептадейоні, а також присвятою двох біломармурових рельєфів, один з яких потрібно було встановити в святилищі⁸. Декрети на честь громадян з Херсонесу Аполлонія і його синів також третьої чверті III ст. до н. е. відзначаються такими ж доро-

³ Леві Е. И. Две ольвийские надписи с упоминанием храма Аполлона.— С. 10.

⁴ Яйленко В. П. Указ. соч.— С. 224—232.

⁵ Русаева А. С. Лapidарные надписи // Культура населения Ольвии и ее округи в архаическое время.— К., 1987.— С. 134.

⁶ Жебелев С. А. Северное Причерноморье.— М.— Л., 1956.— С. 38—47.

⁷ Виноградов Ю. Г., Карышковский П. О. Каллиник, сын Евксена. Проблемы политической и социально-экономической истории Ольвии второй половины IV в. до н. э. // ВДИ.— 1982.— № 4.— С. 26—46.

⁸ Виноградов Ю. Г. Декрет в честь Антестерия в кризис Ольвийского полиса в эллинистическую эпоху // ВДИ.— 1984.— № 1.— С. 57.

гими нагородами, серед них — псефізма про встановлення плити з білого мармуру в святилищі біля статуї (НО, 29, 29).

Прикінцева формула псефізм зі згадкою святилища Аполлона не схожа з усіма вищезгаданими. Ці плити являли собою почесні декрети на честь громадян, які надали допомогу місту Ольвії та її народу. Якщо ж взяти до уваги ще один (ідентичний, згідно О. І. Леві) фрагмент напису, де збереглась частина фрази «доброзичливий і дружелюбний по відношенню до народу ольвіополітів» (НО, 35 + НО, 38), то стає очевидним, що на першій плиті — декрет на честь якогось іноземця. Це саме можна припустити і відносно другого напису. Проте зміст останніх клаузул цих написів відрізняється деяким лаконізмом. У них говориться лише про встановлення мармурової плити в святилищі Аполлона та про те, що вшановуваного треба покликати на частування в це ж таки святилище, хоча згідно з початковими рядками останньої клаузули декрету і фрагменту напису, який може бути його частиною, не можна точно сказати, що заслуги вшановуваного цим декретом були менш значні, ніж у громадян, яких удостоїли вищими нагородами.

За відомими писемними джерелами з Ольвії, перша згадка святилища чи храму, але без імені бога, зафіксована почесним декретом на честь Антестерія третьої чверті III ст. до н. е., за розпорядженням якого необхідно було присвятити один з мармурових рельєфів для храму⁹. Схожість останніх рядків декрету, за думкою Ю. Г. Виноградова, тільки з іменем бога Аполлона характерна і для почесного декрету на честь синів херсонесита Аполлонія (НО, 28 + НО, 29 + НО, 123)¹⁰.

За археологічними дослідженнями центрального теменосу Ольвії відомо, що в елліністичний час тут було споруджено два монументальних кам'яних храми — великий периптер Аполлона Дельфінія та антовий храм Зевса¹¹. Причому перший з них, вірогідно, був найбільшим храмом міста за всю історію його існування. Спорудження обох храмів дослідники спочатку відносили до III ст. до н. е.¹² Згодом ця дата була переглянута авторами розкопок, згідно чого (тепер) будівництво храму Аполлона датується останньою чвертю IV ст. до н. е.¹³

Тому, якщо вищезгадане відновлення декрету на честь синів херсонесита Аполлонія було не зовсім точне, воно не заперечує існування в цей період в Ольвії дійсно великого храму, який згідно з грецькою традицією називати все відоме, славетне і величне, коротко і лаконічно (наприклад, Понт Евксінський — просто Понт, Гомер — просто Поет чи Страбон—Географ), був добре відомий ольвіополітам. Кожному громадянину було зрозуміло про який храм іде мова ще й тому, що в місті існувала давня традиція встановлення почесних декретів за огорожею святилища Аполлона.

При дослідженні Центрального теменосу було виявлено 46 написів, з них двадцять сім почесних декретів, серед яких переважали проксенії переважно другої половини IV—II ст. до н. е.¹⁴ Більша частина проксеній була зосереджена в районі храму Аполлона Дельфінія.

Традиція встановлення почесних декретів біля храму Аполлона Дельфінія була особливо характерною для мілетського Дельфініону. Тут зберігалось не тільки сакральне зведення законів мольпів, але чимало державних договорів і почесних декретів¹⁵. У ньому був виставлений і відомий політичний договір між Мілетом та Ольвією (*Milet, I*,

⁹ Там же.— С. 56, 57.

¹⁰ Там же.— С. 76.— Прим. 102.

¹¹ Карасев А. Н. Монументальные памятники ольвийского теменоса // Ольвия. Теменос и агора.— М.— Л., 1964.— С. 41—46; Крыжицкий С. Д. Ольвия. Историкографическое исследование архитектурно-строительных комплексов.— К., 1985.— С. 106—112; Леви Е. И. Ольвия. Город эпохи эллинизма.— С. 76—78.

¹² Карасев А. Н. Указ. соч.— С. 41—46, 113—129.

¹³ Карасев А. Н. Исследование Ольвии после Б. В. Фармаковского // Художественная культура и археология античного мира.— М., 1976.— С. 36, 37; Леви Е. И. Ольвия. Город эпохи эллинизма.— С. 76.

¹⁴ Леви Е. И. Ольвия. Город эпохи эллинизма.— С. 85, 86.

¹⁵ Ehrhardt N. Milet und seine Kolonien.— Frankfurt-am-Mein — Bern, 1983.— S. 130.

3, 136). Після «застаріння» документів кам'яні плити складали на подвір'ї святилища лицьовою стороною вниз. Подібні політичні функції виконували Дельфініони і в деяких інших полісах давньої Еллади¹⁶. На цій підставі Ф. Граф намагався довести, що Аполлон Дельфіній не був богом колонізації і морських подорожей, а пов'язаний лише з державною політикою. Але, на нашу думку, в культурі Аполлона Дельфінія вдало поєднувались обидві функції — політичні та морські. Це пояснюється тим, що в Дельфініоні вшановували переважно проксенів, які вели морську торгівлю. Звідси закономірно випливає основна функція Аполлона Дельфінія як покровителя морської торгівлі. Мілет завжди відзначався розвинутою морською торгівлею, завдяки чому і Аполлон Дельфіній став тут своєрідним зразком зв'язку з державним життям. Ці його функції яскраво відбилися в Ольвії не лише у виготовленні грошового знаку як атрибуту і символу цього бога, а й у безпосередньому зв'язку його святилища з ольвійськими проксенами протягом усього догетського часу. Однак зовсім не значить, що цей бог не сприяв колонізаційному процесу, хоча його роль у колонізаційній діяльності іонійських еллінів і не була такою значною, як Аполлона Лікаря, якого найбільше шанували лише в Ольвії.

Ольвійське святилище Аполлона служило таким же державним «кам'яним» архівом, як і в Мілеті¹⁷. Плити з написами виставлялися за огорожею святилища або під стінами храму, біля статуї бога (НО, 29).

Оскільки культ Аполлона Дельфінія за своїми основними функціями практично відповідав мілетському і перша ольвійська ателія на честь Іетрокла, мешканця Сінопи, була знайдена поблизу цього теменина, можна припустити, що початок встановлення проксенів в Ольвії співпадає з часом спорудження першого храму Аполлона Дельфінія — перша чверть V ст. до н. е. Але така традиція в ольвійській епіграфії зафіксована лише з третьої чверті III ст. до н. е., а достовірніше — у II ст. Це пояснюється як збільшенням кількості проксенів та інших почесних декретів, розгорнутим мотивуванням діяльності вшановуваних громадян, пишним вихваланням і переліком нагород, так і популярністю культу Аполлона, а разом з ним і його святилища в громадському житті полісу.

Саме остання інформація, яка міститься в ольвійських псефізмах II ст., найяскравіше характеризує політичні функції святилища Аполлона. Формулювання цієї частини псефізми однакове в двох написах — КАΛΕΣΑΙ ΕΠΙ ΞΕΝΙΑ. Зустрічається воно лише один раз і в більш ранньому декреті на честь синів Аполлонія, однак там мова йде про запрошення жерця Аполлона на частування в святилище цього ж бога. Здавалося б, що організацією жертвоприношень і влаштуванням обідів повинні були б займатись саме жерці храму Аполлона. А оскільки вони були організаторами, то відпадала потреба запрошувати їх у святилище, де вони були господарями. Якщо ім'я Аполлона в ольвійському написі не збереглося, то саме таке відновлення тексту підтверджується аналогічними написами з Істрії, де вони датуються другою половиною III ст. і II ст. до н. е. (ISM, 1, 6, 28). Така ситуація, найімовірніше, вказує на те, що в Ольвії та Істрії такі частування влаштовували не служителі культу Аполлона, а члени Ради, від імені якої видавалися всі декрети.

Відзначена частина формулювання псефізми перекладена в НО виразом «покликати на частування» (НО, 35, 36). Але значення і зміст слова «частування» можуть бути набагато ширшими. У ньому вміщено кілька взаємопов'язаних між собою значень — гостинність, прийом, обід. Тобто, виходячи з усього контексту написів, тут треба розуміти не просте частування, а більш широке поняття цього слова, а саме —

¹⁶ Graf F. Op. cit.— S. 13—17.

¹⁷ Виноградов Ю. Г., Русяева А. С. Культ Аполлона и календарь в Ольвии // Исследования по античной археологии Северного Причерноморья.— К., 1980.— С. 27, 28; Graf F. Op. cit.— S. 9; Леви Е. И. Ольвия. Город эпохи эллинизма.— С. 85, 86.

прийом. Невдалим є тлумачення слова ΚΑΛΕΣΑΙ — покликати — відносно до шановуваного іноземця. Тому кінцівку псефізми в НО, 35 і 36 слід було б тлумачити таким чином: «Запросити на прийом у святилище Аполлона на завтра».

Аналогічна форма запрошень на громадські жертвоприношення та обіди у святилище Аполлона існувала і в деяких інших місцях античної Еллади¹⁸, але не була традиційною для міст Північного Причорномор'я. Окрім написів з Ольвії, відомий ще один з аналогічним прикінцевим формулюванням з Добруджі (Драгомирна), який, можливо, походить з Істрії (*ISM*, I, 65). У ньому також зафіксована фінансова магістратура ойкономів. Істрійські декрети (*ISM*, I, 6, 28) близькі ольвійському декрету на честь синів Аполлонія, де також мова йде про обід чи прийом жерця Аполлона. Саме ці написи з аналогічними заключними мотивуваннями вказують на те, що останні не могли бути копіями. Виправлення В. П. Яйленком реконструйованого О. І. Леві виразу ΕΕΝΙΑ на ΕΕΝΙΣΑΙ не підтверджується ідентичними формулюваннями ольвійського (НО, 29) та істрійських декретів (*ISM*, I, 6, 28), де добре збереглося слово ΕΕΝΙΑ.

Ми маємо лише одне повідомлення критського історика Досіада IV—III ст. до н. е. (*Athen.* 4, 22, 143 C) про влаштування прийомів у святилищі Аполлона Дельфінія¹⁹. На громадські обіди в кносському Дельфініоні запрошувалися вільні громадяни, а також іноземці, які були почесними громадянами міста. З проксенічних і почесних декретів, встановлених в ольвійському святилищі Аполлона, видно, що на громадських прийомах брали участь ті ж категорії осіб. Їх слід доповнити членами ольвійської Ради, яка видавала постанови і, очевидно, виступала ініціатором влаштування таких обідів.

Досіад повідомляє, що на громадських обідах на Криті проводилися дискусії за чіткою регламентацією: спочатку обговорювалась внутрішня політика, потім загальнодержавні та військові справи і лише наприкінці шановували почесних громадян на обіді. Такі прийоми могли влаштовуватись, головним чином, за рахунок громадських жертвоприношень, а також на кошти з храмової казни.

Якщо так розглядати організацію прийомів, то зв'язок ольвійського святилища Аполлона з державною політикою безсумнівний. Ці прийоми підкреслювали його великий громадський резонанс, повинні були сприяти врегулюванню політичних відносин і налагодженню торгово-економічних зв'язків, необхідних для Ольвії в період кризи. Крім того, храм Аполлона площею 600 кв. м (найбільша споруда Ольвії) був одночасно і пританеєм — головним державним будинком, де зберігались декрети, відбувались громадські обіди, а також знаходилося державне вогнище. В Афінах, з розвиненою структурою філ, пританей знаходився в окремому будинку типу толоса, де зберігались державні декрети і на громадські кошти влаштовувались обіди для пританів і заслужених громадян, куди запрошувались також іноземні послы і гості. Очевидно, таку ж роль відігравав і храм Аполлона Лікаря в Істрії, в який на прийоми запрошували і головного жерця Аполлона, що підтверджує державне, а не лише сакральне значення прийомів.

Важливо нагадати, що саме на цей час в Ольвії, згідно з епіграфічними джерелами, зростає значення діяльності колегії Семи, яка відала священною казною міста²⁰. У період кризи державні діячі Ольвії користувалися нею для підтримання нормального життя міста. Так, за декретами Протогена відомо, що коли казна спустошувалася, лихварю закладали священний посуд (*IPE*, I², 32). У II ст. до н. е., можливо, ще в першій його чверті, від імені колегії Семи було видано де-

¹⁸ *Graf F.* Op. cit.— S. 9, 10.

¹⁹ *Ibid.*— S. 11, 12.

²⁰ *Карышковский П. О.* Денежное обращение Ольвии в конце II и в первой половине I в. до н. э. // *НЭ.*— 1965.— № 5.— С. 62—74; *Виноградов Ю. Г.* Указ. соч.— С. 76, 77.

крет, в якому оголошувалася нова ціна на жертовних тварин: 1200 мідних монет за бика, вівцю чи козу — 300 і за шкіру — 60 (*ІРЕ*, I², 76). Такий екстраординарний захід, звичайно, був викликаний тяжким економічним становищем Ольвії, в результаті чого і священна казна, і скарбниця, де зберігалися цінні подарунки, були вичерпані на потреби міста. Священна казна поповнювалася за рахунок жертвоприношень, особливо тих громадян, які були спроможні платити такі гроші за жертовних тварин. Серед них у цей період було мало ольвійських громадян. Очевидно, декрет Семи був розрахований, головним чином, на ксенів та почесних громадян міста. Цю думку підтверджують два ольвійські декрети другої половини III — першої чверті II ст. (*ІРЕ*, I², 30; *НО*, 29). Так, у почесних постановках на честь херсонеситів відзначалося, що ольвіополіти виносять їм подяку за грошову допомогу (в одному випадку вказується навіть сума — три тисячі золотих), а також для того, щоб й інших ксенів теж заохотити до такої благодійності (*НО*, 28, 29). Досить важливі вказівки збереглися в декреті на честь родосця Гелланіка, де відзначено, що ним зібрано «велику суму грошей, на які здійснюються громадські жертвоприношення», та що привертає особливу увагу, порівняно з декретом Протогена, на інші цілі, зокрема, на подарунки для місцевих царів (*ІРЕ*, I², 30).

Отже, Ольвія, перебуваючи в тяжкому економічному становищі, потребувала допомоги проксенів з різних міст Середземномор'я. Тут, безперечно, мова йде про значний для історії Ольвії проміжок часу, починаючи від середини III ст. Економічна криза все більше поглиблювалася. Виникали нові і нові труднощі у взаємовідносинах з місцевими племенами. Ольвіополіти різними шляхами намагалися вибратися з цього становища. Звичайно, не лише неврожаї, а в значній мірі побори місцевих царів вже збіднілого міста, розорення його аграрної зони весь час підточували економіку. Привертає увагу бідність комплексів двох ольвійських теменосів елліністичного часу, де зовсім відсутні дорогі вотивні пожертвування. Храмові подарунки досить часто, як видно з декрету Протогена, служили для збереження незалежності.

Відмінність заключних формулювань двох ольвійських псефізм (зі згадкою святилища Аполлона) від власне проксенічних декретів, які зберігали в Ольвії і на рубежі II—I ст. до н. е., ідентичність зворотів і характер формул притаманні всім еллініським проксеніям. Значно різняться вони і від декретів на честь тих громадян, які особливо відзначились перед державою і народом своєю політичною і громадською діяльністю. Все це змушує вважати, що державні акти винесені на честь ксенів, які одночасно були і послами, відзначились у переговорах або принесли користь ольвійському полісу. Посли найчастіше наражались на небезпеку, долаючи великі відстані, нерідко через воюючі країни чи землі варварів²¹. Так, скажімо, делоські чи дельфійські феори для повідомлення причорноморським містам дати проведення загальноеллініських свят у святилищах Аполлона повинні були пройти на своїх кораблях уздовж усього побережжя Понту. Декрети, знайдені в Дельфах і на Делосі, свідчать, що тут вшановували ольвійських громадян, надаючи їм не тільки проксенію, а й промантейю, проєдрію, продікію, право приймати феорів на своїй батьківщині²². Включення ольвійських громадян до числа делоських і дельфійських проксенів свідчить про велике значення культу Аполлона в системі зовнішньополітичних зв'язків Ольвії, та про участь її громадян у загальноеллініському вшануванні цього культу в Дельфах і на Делосі. При таких стосунках в Ольвії неодмінно мали побувати феори з Делоса, Дельф та інших античних полісів.

Встановлення культурно-політичних зв'язків Ольвії із знаменитими на ті часи святилищами Аполлона і відсутність даних про їх підтри-

²¹ Тюменев А. И. Херсонес и Делос // ВДИ.— 1938.— № 2/3.— С. 273; Kienast D. Presbeia. Griechisches Gesandtschaftswesen.— München, 1974.— S. 18—38.

²² Граков Б. Н. Материалы по истории Скифии в греческих надписях // ВДИ.— 1939.— № 3.— С. 247, 248.

мання у другій половині III—II ст. до н. е. з метрополією після укладеної в 331 р. ісополітії дають можливість припустити, що взаємовідносини ослабли або ж були зовсім припинені.

Слід відзначити, що згадуваний в ольвійських почесних декретах Аполлон не має культового імені. Проте воно є у приватних присвятних написах першої половини II ст. до н. е. Один із них свідчить про присвяту цьому богові братами Агротом і Посідеєм статуї свого батька Діонісія, який був його жерцем (*IPE*, I², 189). Другий вказує на спорудження статуї славнозвісного Протогена, яку також було присвячено Аполлону Дельфінію²³. Опираючись на перше свідчення, а також вотивні написи про спорудження статуй різних жерців і жриць з присвятою їх тому чи іншому божеству, можна вважати, що Протоген був удостоєний високої виборної посади жерця при храмі Аполлона, як і його внук Євнік, син Євдора, що поставив своєму дідові статую. Звичайно, це ще не говорить про наслідування посади жерця при храмі. Найімовірніше, як і в інших грецьких містах, вона була вибіркою, але вибиралися найбільш заможні громадяни, бо посада жерця потребувала значних витрат приватних коштів. Периптеріальний храм, відкритий на центральному теменосі, можна впевнено вважати Аполлоновим з його архаїчною епikleзою Дельфіній. Про це свідчить не лише його спорудження на місці більш давнього сирцево-дерев'яного храму цього бога²⁴. Розглянуті вище аналогії показують, що ольвійський Аполлон у цей час за своїми функціями найбільше відповідав Аполлону Дельфінію.

Традиція влаштування громадських трапез бере початок з архаїчного часу від культової спілки мольпів, діяльність якої в Ольвії засвідчена епіграфічними пам'ятками кінця VI—V ст. до н. е.²⁵ Цілком ймовірно, що ця спілка після встановлення тут демократичного ладу наприкінці V ст. до н. е. перестала існувати, бо потім вона не згадується у жодному написі, хоча в Мілеті її діяльність набула найбільшого поширення саме в елліністичний час.

Присвятні написи мольпів Аполлону Дельфінію свідчать, що їх айсимнет був міським епонімом, як і в метрополії. Проте починаючи з IV ст., із зміною політичного статусу їх роль у житті полісу занепадає, функції епонімів, очевидно, перейшли до головних жерців Аполлона. Якщо в VI—першій половині V ст. можна лише припускати, що головні жерці Аполлона Дельфінія, вони ж айсимнети союзу мольпів, були міськими епонімами, то в III ст. до н. е. зафіксована виборна посада жерців-епонімів (*IPE*, I², 32; *HO*, 26, 30). Відомо, що айсимнети мілетських мольпів були епонімами Мілета до другої третини I ст. н. е. (*Milet*, I, 3, 254—275). Чому в Ольвії, незважаючи на відновлення ісополітії з метрополією, було змінено характер постанов із вказуванням лише імені жерця як епоніма без інформації про його належність до якогось храму чи спілки, з'ясувати важко. Єдиним, очевидно, поясненням може бути те, що ольвійські епоніми в догетський час були пов'язані з храмом Аполлона Дельфінія, а не Ахілла чи Зевса²⁶. Жерці Аполлона були епонімами і в західнопонтийських містах (*IGB*, I², 387; *ISM*, I, 26, 137, 144, 145, 169, 170, 184, 203, 204). В Істрії, наприклад, ця традиція існувала протягом античної доби, у той час як в Ольвії і післягетський період епонімами вибиралися лише перші архонти (*IPE*, I², 39, 40, 42, 43, 45, 49; *HO*, 42, 47), які могли виконувати і жрецькі обов'язки (*IPE*, I², 42).

Отже, протягом усього догетського періоду, з часу встановлення

²³ Русяева А. С., Крапивина В. В. Новые вотивные надписи из Ольвии // Тез. докладов Всесоюзной научной конференции.— Симферополь, 1988.— С. 9.

²⁴ Карасев А. Н. Исследования Ольвии после Б. В. Фармаковского.— С. 35.

²⁵ Карышковский П. О. Ольвийские мольпы // Северное Причерноморье.— К., 1984.— С. 42—51.

²⁶ Латышев В. В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии.— СПб., 1887.— С. 263; Bilabel F. Die ionische Kolonisation // Philologus Suppl.— 1920.— Heft. 1.— S. 130.

ольвійського епонімату, епоніми були пов'язані з культом верховного покровителя Ольвії, були це айсимнети мольпів чи його жерці. І лише наприкінці цього періоду інколи, залежно від соціально-економічних і політичних причин, на епонімну посаду висувався сам Аполлон²⁷. Цікаво відзначити, що і в Мілеті під час воєнних розорень і економічних криз Аполлон також ставав епонімом міста (*Milet*, I, 3). Цілком можливо, що у найкритичніші моменти історії те ж саме було і в Ольвії. У декреті Протогена відзначається епонімна посада жерців Геродота в той рік, «коли був голод... і народ внаслідок загрозованої небезпеки вважав потрібним заготовити достатню кількість хліба» і коли з'явилась сила-силенна «саїв за отримання дарів», а також Плейстарха, при якому «знову стався сильний голод» (*IPE*, I², 32). Проте в жодному випадку не згадується будь-яка участь цих епонімів у ліквідації важкого економічного становища. Очевидно, в житті Ольвійського полісу були і набагато важчі періоди, коли його громадянам здавалося, що лише рік під егідою Аполлона може принести полегшення.

Хоча за своєю суттю елліністичний Аполлон в Ольвії стояв найближче до Дельфінія з його основними тоді функціями покровительства морській торгівлі, варто думати, що рідке вживання у цей період його епіклез пояснюється, насамперед, спорудженням величезного храму, внаслідок чого поступово згасає шанування Аполлона Лікаря, святилище якого існувало ще з другої чверті VI ст. до н. е. на другому теменосі²⁸. Очевидно, обидва культури в цей час злились в один — культ Аполлона — який не одержав нового культового імені, хоча в перші століття нової ери набув його в епіклезі Простат — найближчий за функціями Аполлону Лікаря. Досить вірогідно, що в елліністичному храмі Аполлона зберігалась і архаїчна бронзова статуя Аполлона Лікаря, яка ще в II ст. н. е. репродукувалась на ольвійських монетах. На фронтоні плити з декретом Антестерія було висічене рельєфне зображення Аполлона з лірою²⁹. З таким атрибутом найчастіше зображали Аполлона Лікаря в Істрії та в Ольвії³⁰. Згідно змісту декрету на честь Антестерія, цей рельєф установлений у святилищі Аполлона. У деяких почесних декретах з Істрії, в одному і тому ж написі, з іменем Аполлона або вживалось культове ім'я Лікар, або ні, однак за змістом було ясно, що мова йде саме про святилище Аполлона Лікаря, який з часу заснування міста був тут головним державним покровителем (*ISM*, I, 64). Проте найчастіше все-таки епіклеза бога не ставилася (*ISM*, I, 6, 28, 34, 65).

О. М. Карасьов вважав, що храми розібрали після підкорення Ольвії державою пізніх скіфів у II ст. до н. е., тобто, ще задовго до розгрому міста гетами³¹. Пізнішу дату дає О. І. Леві — кінець II ст. до н. е.³² Однак дата припинення життя в районі теменосу і агори вимагає дальших досліджень і підтверджень³³. Дійсно, оскільки культурні шари першої половини I ст. до н. е. майже не відомі, то слід вважати, що місто було залишене його мешканцями ще за півстоліття до навали гетів. У такому випадку незрозуміло, чому давно запусіті і зруйноване місто піддалося гетському нападу? На продовження життя в Ольвії у першій половині I ст. вказують декрети вшанування Нікерата, сина Папія, амиського кібернета, про переселення в Ольвію арменійців Мітрідатом VI Євпатором (*IPE*, I², 34, 35), а також досить істотне свідчення про використання великої кількості архітектурних деталей, кам'яних блоків та постаментів для статуй з центрального те-

²⁷ Карышковский П. О. Ольвийские эпонимы // ВДИ.— 1978.— № 2.— С. 86, 87.

²⁸ Русяева А. С. Милет-Дидимы — Борисфен-Ольвия. Проблемы колонизации Нижнего Побужья // ВДИ.— 1986.— № 2.— С. 42—46.

²⁹ Виноградов Ю. Г. Указ. соч.— С. 52.

³⁰ Русяева А. С. Милет-Дидимы ... — С. 49.

³¹ Карасев А. Н. Монументальные памятники ольвийского теменоса.— С. 46; Карасев А. Н. Исследования Ольвии после Б. В. Фармаковского.— С. 37.

³² Леві Е. И. Ольвия. Город эпохи эллинизма.— С. 151.

³³ Крыжицкий С. Д. Ольвия.— С. 106.

меносу для добудови оборонної стіни в I ст. до н. е.³⁴ Видання декретів на честь заслужених громадян обумовлювало існування в Ольвії Ради і народних зборів, продовження традиції нагородження громадян, які відзначилися, різними подарунками, у тому числі і встановленням почесного декрету. Отже, периптеріальний храм Аполлона міг ще функціонувати і в першій половині I ст. до н. е. Варто також згадати, що на ольвійських монетах II і навіть I ст. до н. е. зображувався Аполлон у лавровому вінку з атрибутами — лірою, кіфарою, зіркою³⁵.

Таким чином, виходячи з вищесказаного, можна вважати, що влаштування в Ольвії громадських прийомів у храмі Аполлона, куди запрошувались проксени і послы, значно розширюється у період кризи Ольвії—другій половині III—II ст. до н. е. Якщо в початковий період кризи місто ще спроби було віддячити своїм благодійникам і пишно їх нагородити, то вже у II ст. такої можливості не було. Тому колегія Семи видає від свого імені постанову про нові ціни на жертвоприношення і на перший план виступає святилище Аполлона, в якому особлива роль відводиться вшануванню ксенів за їх благодійну діяльність в інтересах міста. Почесні декрети продовжували видаватись від імені Ради і народу, але єдиною нагородою тепер було встановлення його в священному місці та запрошення на громадський обід. Незважаючи на великі труднощі, які переживала Ольвія в цей час, святилище Аполлона залишалось не тільки значним релігійним, але й культурно-політичним центром і користувалось особливо авторитетом. Не виключено, що в особливо голодні роки, про які розповідається у декреті Протогена, це святилище влаштовувало трапези для голодуючих громадян міста.

Можливо, в цей час святилище Аполлона знаходилося під владою архонтів, свідченням цього є декрети про запрошення на прийом жерця Аполлона (НО, 35) та на честь Протогена, де вказується, що «архонти заклали священні посудини на міські потреби Поліхарму за сто золотих», які він хотів віднести для переплавки (*IPE*, I², 32).

Цілком імовірно, що в ольвійському святилищі Аполлона контролювались і захищались права почесних громадян, як і в мілетському та кноському Дельфініонах, розглядалися скарги про незаконні порушення громадянських прав і волі ксенів. Отже, храм Аполлона і на далекій периферії античного світу був надійним захистом для всіх приїжджих еллінів. Слід відзначити, що ця ж функція святилища Аполлона була притаманна йому і після відродження Ольвії в перші століття до нової ери. Звичайно, в цей час вже існував новий храм бога, за яким наглядали ольвійські стратеги, що після однієї з перемог над ворогом присвятили йому ідальню з трьома застольними ложками (НО, 85), призначену для громадсько-політичних прийомів почесних громадян, ксенів та послів.

А. С. Руслева

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ФУНКЦИИ ЭЛЛИНИСТИЧЕСКОГО ХРАМА АПОЛЛОНА В ОЛЬВИИ

Среди множества эпиграфических документов догетского периода из Ольвии найдено всего лишь две надписи, в которых имеется прямое свидетельство о существовании здесь храма Аполлона. Из археологических исследований на центральном теменосе известно, что в эллинистическое время здесь был сооружен огромный периптер Аполлона Дельфиния. Подробный анализ заключительных формулировок декретов с упоминанием его святилища, сопоставление их с аналогичными памятниками, а также данными литературной традиции представили возможность получить интересную информацию о значении этого святилища в общественной жизни ольвиополитов и поли-

³⁴ Там же.— С. 111.

³⁵ Карышковский П. О. Денежное обращение Ольвии ... — С. 62—74; Анохин В. А. Монетное дело античных городов Северо-Западного Причерноморья.— К., 1989.

тике Ольвии во II в. до н. э.— период кризиса и упадка. Хранение в святилище государственных декретов и устройство в нем общественных приемов, куда приглашались почетные граждане, послы и ксены, а также жрец Аполлона, дает возможность считать, что храм Аполлона в Ольвии служил одновременно и пританеом. В кризисный период, невзирая на все трудности, которые переживал город, святилище Аполлона оставалось не только значительным религиозным, но и культурно-политическим центром, пользующимся в Ольвии особым авторитетом и популярностью. Здесь контролировались и защищались права почетных граждан, рассматривались жалобы о незаконных притязаниях к правам ксенов и феоров.

A. S. Rusyaeva

SOCIAL-POLITICAL FUNCTION OF ELLINISTIC APOLLO TEMPLE IN OLBIA

Among a lot of epigraphic documents of the Pregethian period from Olbia there are only two inscriptions presenting a direct evidence on the existence of the Apollo temple there. It is known from the archaeological investigations on the central temenos that a huge peripter of Apollo Delphinium was constructed here in the Ellinistic time. A detailed analysis of final formulations of decrees mentioning this shrine, their comparison with the analogous monuments as well as with the data of the literary tradition permitted gaining interesting information in the significance of this shrine in the social life of Olbiopolites and policy of Olbia in the 2nd century B.C. — the period of crisis and decline. The storage of state decrees in the shrine and social receptions carried there with honoured citizens, ambassadors and xens invited as well as Apollo's priest make it possible to consider that the Apollo temple in Olbia served simultaneously as a pritanium. During the years of crisis the Apollo shrine remained not only a significant religious but also a cultural and political centre of immense prestige and popularity in Olbia in spite of all difficulties which the city has endured. There the rights of honoured citizens were controlled and protected, complaints on illegal pretensions to the rights of xens and feours were inspected.

Одержано 30.09.88.

Історико-географічне районування Східного Криму в античну епоху

О. О. Масленников

У статті розглядаються особливості природно-кліматичної характеристики Східного Криму, з якими пов'язана хронологічна і територіальна нерівномірність заселення цієї частини півострова; причини спустошення Боспорської хори наприкінці III ст. до н. е.

Питання дослідження природи Східного Криму — території європейського Боспору, його рельєфу, геоморфології, ґрунтознавства, гідрології, фауни, флори і клімату детально висвітлені у багатьох працях¹. Загальна характеристика здійснена І. Т. Кругликовою. Ми зупинимося лише на моментах, безпосередньо пов'язаних з людською діяльністю.

У географічному плані Керченський півострів, незважаючи на великі розміри, не є цілісним, хоча відмінності незначні. Передусім, узбережжя Східного Криму — неоднорідне. Чорноморський берег, за винятком Феодосійської бухти, затоки біля давнього Кіммеріка (сучасні Узунларське та Кияшське озера) та мису Чауда, слабо порізаний, не має зручних бухт та гаваней. Окрім району гори Опук та крайньої пів-

¹ Лише І. Т. Кругликова намагалась врахувати відмінності всередині цього регіону (Кругликова І. Т. Сельское хозяйство Боспора.— М., 1975.— С. 14—23).